

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Слово і Час

№5 (702)
ТРАВЕНЬ
2019

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1957 р.
ВИХОДИТЬ ЩОМІСЯЦЯ
КИЇВ

ЗМІСТ

ДАТИ

Ушкалов Леонід. Творча історія роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"	3
Ільницький Микола. Історія крізь призму духовності: візія Романа Іваничука	14
Микола Сулима. Рукописи не горять	21
Махновець Леонід. Сценка "Играение свадбы" та її роль у драмі про Олексія, чоловіка Божого (1673 – 1674) (підготовка тексту й примітки Миколи Сулими)	22

ПИТАННЯ ТЕОРЕТИЧНІ

Шалагінов Борис. До історії романтичного перевороту в модерному міфознавстві	28
--	----

ПИТАННЯ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

Меленчук Ольга. Шевченкознавча школа С. Смаль-Стоцького: постаті та концепції (кіцмансько-коломийський осередок)	41
Боронь Олександр. Про гербовий папір Шевченкової відпускної	54

XX СТОЛІТТЯ

Пучков Андрій. Вірш Василя Стуса "Дозволь мені сьогодні близько шостої...": спроба орфічно-просторового аналізу одного сновиддя	58
Васьків Микола. Автори українських мандрівних нарисів 1920 – 1930-х років як агенти і шпигуни	74

ЛІТЕРАТУРНІ СИЛУЕТИ

Ковалів Юрій. Юрій Липа	82
Ігор Костецький – драматург	89
Володимир Ярошенко	94

АВТОРИ УКРАЇНСЬКИХ МАНДРІВНИХ НАРИСІВ
1920 – 1930-Х РОКІВ ЯК АГЕНТИ І ШПИГУНИ

У статті йдеться про залучення в 1920 – 1930-ті роки українських авторів мандрівних нарисів про закордонне буття до розвідницько-шпигунської діяльності в різних формах. Це було виконання побіжних завдань поруч із відтворенням побаченого, на що вказують різноманітні "сліди" в нарисових текстах книжок С. Голованівського, О. Досвітнього, К. Котка, Л. Недолі, В. Поліщука та ін. У цьому переконують численні обмовки, недомовки, повідомлення про дивні маршрути мандрів, неодноразові зустрічі з радянськими консульськими й посольськими працівниками, політичними емігрантами й нелегалами, митцями лівого спрямування.

Ключові слова: мандрівний нарис, міжвоєнне двадцятиріччя, письменник, зарубіжжя, шпигунство.

Mykola Vaskiv. Authors of Ukrainian Travel Essays of 1920s – 1930s as Secret Agents and Spies

The article deals with the engagement of the Ukrainian authors of travel essays about foreign life to the intelligence and spy activities in different forms, usually for performing the special tasks alongside with observation and making literary notes. Various textual 'footprints' in their travel writings prove this fact. In two interwar decades Ukrainian travel writings had a period of rise and rapid development; they were generously financed by publishing houses, editorial boards of the magazines, different state institutions and labor unions. Numerous books by amateur and experienced professional writers, predominantly about their trips around Ukrainian and other Soviet lands, were published in large numbers. Very often the travelers were professional military men, secret agents or followed out the instructions of the special service, openly recognizing it in their books.

Not so many, but still a lot of travel writings described what had been seen, heard and read abroad. Crossing the border of the USSR required essential expenses in foreign currency and special permissions; therefore only selected representatives of literature could visit European and Asian countries. This fact makes one suspect them of cooperation with different intelligence institutions. The textual analysis of the books written by S. Holovanivskyi, O. Dosvitnii, K. Kotko, L. Nedolia, V. Polishchuk and others proves that these suspicions are well-grounded. It is evidenced by numerous slips, omissions, reports on rather strange travel routes, repeated meetings abroad with Soviet consular and embassy employees, political emigrants, illegal immigrants and left-wing artists. It is obvious that the essayists were the transmitters of secret information in oral form addressed both abroad and backwards, so that it could not be found by any customs officers or counterintelligence agents. It seems that such a secret mission influenced the texts of travel writings, intensifying their anti-Western, 'anti-capitalist' orientation and class bias.

Keywords: travel writings, two interwar decades, writer, abroad, espionage.

Едвард Саїд висловлював переконання, що імперське світобачення виявляється передусім у романному наративі, який відтворює розквіт відповідних імперських культур. Формування власної романістики, на думку науковця, також стає свідченням становлення постколоніальної нації, творення власного наративу, протиставленого іншим наративам, насамперед – імперському: "<...> роман <...> відігравав надзвичайно важливу роль у формуванні імперських досвідів, ставлень і референцій. <...> в основі того, що дослідники й письменники говорили про неznані частини світу, лежать оповіді. Вони ж стали методом, який колонізовані народи застосовували, обстоюючи власну ідентичність та історію <...> За словами одного критика, нації самі по собі є нараціями. Здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури <...>" [12, 12–13]. Підтвердженням цих слів слугує розквіт української романістики 1920-х – початку 1930-х років, тобто в період національного політично-культурного відродження.

Думка Е. Саїда про те, що національно свідомі "дослідники й письменники говорили про неznані частини світу", окреслює ще одну аналогію: активний

розвиток мандрівного нарису, окрім роману, свідчить про імперські культури й становлення постколоніальних.

Періодами розквіту українського мандрівного нарису була доба Русі (паломницька література) й уже згадувані 1920 – 1930-ті роки [3]. Зараз спостерігаємо сплеск різноманітних жанрів і форм мандрівної літератури: поруч із традиційними й нетрадиційними книжками мандрівних нарисів (наприклад, “Лексикон інтимних міст” Ю. Андруховича) у глянцевиx журналах з’являються численні публікації про відомі чи маловідомі туристичні, курортні, відпочинкові місцини в Україні та за її межами (часто як прихована реклама), інтернетівські блоги-тревелогі, репортажі, розрізнені чи окремі публікації в мережі, теленариси й цикли передач, навіть окремі телеканали (не українські, але трансльовані в Україні).

Але повернімося до українського мандрівного нарису міжвоєнного двадцятиріччя з великою кількістю видань, інколи дуже цікавих і майже довершених художньо-документальних творів, інколи нудних викладів-звітів казенно-суконною мовою. Найчастіше це могли бути нариси про поїздки Україною чи теренами СРСР. Значно менше, але також чимало творів оповідали про перебування за кордоном. Безперечно, й авторів, й читачам цікаво було відчувати екзотичність, неповторність чужих країв, порівняти буття вдома і за межами Радянського Союзу, виокремити ті позитивні явища, які було би не зайвим прищепити й на рідній землі тощо.

Можна багато та довго вести мову про особливості змісту й форми українського мандрівного нарису 1920 – 1930-х років. Проте в кожного пересічного громадянина радянської доби мало би виникнути питання: а як письменникові вдалося виїхати за межі СРСР, оскільки цей процес суворо контролювався, і де той літератор знайшов немалі кошти для довготривалого перебування за кордоном? Для такого вояжу будь-кому, зокрема (а можливо, насамперед) і письменникам, необхідно було пройти через прискіпливу перевірку “відповідних” органів, щоби отримати дозвіл, чітко узгодити маршрут поїздки, час перебування за кордоном загалом і конкретно в кожній державі й населеному пункті тощо. Групова поїздка передбачала супровід працівником спецслужб або ж колективну відповідальність і стеження всіх за всіма. Важливо також було знайти фінансування для такого вояжу, бо тодішній письменник був хоч і небідним, але не настільки забезпеченим, щоби розкошувати за кордоном. У мандрах теренами СРСР автори час від часу повідомляли про те, що їм допомагали профспілкові чи комсомольські організації, туристичні фірми чи товариства, інколи навіть видавництва чи редакції. Авторі (це необов’язково були письменники) звітували про це часто в передмові, одночасно переконуючи, що сумлінно відпрацювали видані кошти. Хоча опис умов життя-буття в мандрівках свідчив про брак фінансів.

Натомість про походження видатків на закордонні поїздки – жодної згадки. А умови проживання, можливість дозволити собі недешеві покупки чи послуги свідчили, що життя митців за кордоном було доволі комфортним. У “Щоденнику кількох міст” Костя Котка [8] є цікавий момент: автор пливе пароплавом до Ізміра (Смирни) і страшенно нудьгує від самотності. Виявляється, він єдиний має каюту першого класу, усі ж інші пасажирі – у третьому. Зрештою, оповідач не витримує й перебирається до решти пасажирів. Скаржиться автор також на непунктуальність турецької залізниці, але разом із супутниками знову ж таки їде в окремому купе. Отже, витрати можна підтвердити квитками й отримати повне відшкодування за них. Натомість у кав’ярнях, готелях, на базарах оповідач економить, про що повідомляє й читачам, вказуючи вартість тих чи тих товарів, послуг і як за них можна не переплачувати. Мабуть, на добових, отриманих фіксованою сумою (за відсутності звітних документів), можна й зекономити.

Напрошується висновок, що кошти на поїздку були офіційними й напівофіційними, зі звітністю, але часто конфіденційними настільки, щоби жодного разу не згадати про їх походження. Офіційними джерелами могли бути наркомат освіти або редакція газети "Комуніст" чи центральні партійні органи, якщо йдеться про К. Котка, чи структури загальносоюзного наркомату закордонних справ... А неофіційними – різних рівнів спецслужби. Зокрема, Валер'ян Поліщук у "Рейді у Скандинавію" розповідає про часті зустрічі з Олександром Коллонтаєм, радянським послом у Норвегії, про те, яка вона цікава й хороша людина, про шовіністські рецидиви в поглядах працівників посольства, але жодного слова про те, що зичив у посольстві гроші (ту ж таки валюту). Й отримав їх. Цікаво, як письменник повертав позичене, якщо розжитися на валютні кошти в СРСР фактично було неможливо? Отже, немає підстав думати, що дати таку "позику", без сподівання її повернення, могли простому мандрівникові, хай і знаному українському письменникові. Мабуть, "взаємозалік" мало провести якесь дуже впливове відомство.

Кость Котко (Микола Любченко) постійно перебував на високих партійних посадах, на момент написання "Щоденника кількох міст" (перший варіант – "Сонце поза мінаретами", 1928), був заввідділом, членом редколегії центральної української газети "Комуніст". Тому можна би подумати, що нескупе фінансування його поїздки – данина високій посаді. Водночас Валер'ян Поліщук, який не займав таких посад, відвідує Львів, Дубно, Варшаву, Берлін, Кобленц, Гамбург (пізніше він описав мандрівку в "Рейді у Скандинавію" [10]). Письменник перебуває в цих містах від одного до кількох днів, упродовж кількох тижнів мешкає в Норвегії, переважно в Осло, а також у Бергені, нарешті через Стокгольм, Турку й Гельсінкі повертається в Радянський Союз. У багатьох містах відвідує різноманітні недешеві атракції: авіавиставку в Берліні, зоопарк у Гамбургу, майже всі музеї, канатну дорогу в Осло, мешкає в недешевих готелях тощо. Автор скрупульозно фіксує все побачене й почуте, описує житло, побутові зручності, конструктивні особливості, різноманіття і якість харчів, обслуговування, дає яскраві та ґрунтовні характеристики людям, із якими йому доводиться перетинатися... І жодного слова – про походження коштів на всі ці чималі витрати.

Частково про те, звідки беруться гроші й дозволи на закордонні вояжі для письменників, дізнаємося з історії мандрівки в Італію Сави Голованівського, який згодом відтворив цю поїздку в "Чоботі Європи". Зосібна про це згадує Семен Журахович: "На той час чимало письменників (при всій тодішній бідності держави) побувало за кордоном [отже, за рахунок бідної держави. – М. В.]. Пішов і Голованівський до Скрипника з проханням допомогти "побачити світ": <...> Переговоривши з молодим поетом, Скрипник розпорядився видати йому кошти (валюту!) на подорож до Італії" [13, 699]. Мабуть, повинні були бути якісь вагомі аргументи, щоби переконати наркома освіти, члена політбюро ЦК КП(б)У, члена виконкому Комінтерну видати кошти малознаному поетові, а не комусь іншому, або й зовсім не давати нікому, зекономивши валюту для бюджету держави.

С. Журахович повідомляє, що "влаштовував подорож" для Голованівського секретар Одеського міськкому партії Майстренко. Але скромно промовчав про те, що плив ("ішов") молодий поет до Італії не пасажирським, а вантажним судном, та ще й у формі офіцера ("Я просто чиф-офіцер з радянського пароплава" [13, 790]). Чому не під виглядом моряка, вантажника, кока, ще котрогось суднового працівника? Якщо з метою економії та незалучення до фізичної праці, то для чого псевдоофіцерові валюта (мабуть, значно більше, ніж на кишенькові витрати)? Можливо, окрім бажання побачити закордон, познайомитися з його культурою, було ще якесь завдання?

Співпрац
службами
й часто не
були не ли
практикант
групи "уча
своєю чер
групу підко
а заодно й
мої особі
він назива
з'ясувати м
рішення Х
області"), з
кілька завд
На якусь
краєвидів
А. Б – в, пр
Хан-Тенґрі
про військ
це мандрів
Леонід Нед
Книжка Л
Леонід (а к
псевдонім
творчість з
ДПУ. Саме
був навіть
розробили
[14]. А от
невідомо.
відпочинку
поїздку й
цінності, і
переклади
для прошт
Леонід Н
раптом зв
однак, дум
прибувши
повідомля
це було за
в приміще
для радян
посольств
там кілька
Відсутні
з дружин
тобто ман
російсько
Шанхаю і
ж таки Вл

Співпраця українських авторів мандрівних нарисів з армією, розвідувальними службами й "каральними" органами у 1920 – 1930-ті роки не була дивною й часто не приховувалася. Зрештою, авторами нарисових книжок часто були не лише професійні літератори, а й військовики, туристи, студенти-практиканти Технікуму східних мов тощо. Скажімо, Т. Засипка був членом групи "учасників високогірного походу Української Військової Округи", яка своєю чергою була задіяна в "альпініаді РСЧА" [6, 5; 6, 7]. П. Мурзіков описує групу підкорювачів Ельбрусу, що складалася з представників різних професій, а заодно й альпіністів-аматорів "та з одного представника Червоної армії – в моїй особі" [6, 68]. Крім суто туристичних завдань і завдань військового гарту, він називає військові й політично-ідеологічні накази (відвідати метеостанцію, з'ясувати можливість зв'язку з зимівниками станції, а також популяризувати рішення XVII партійного з'їзду "в віддалених селищах Кабардино-Балкарської області"), завершуючи їх перелік загадково-туманно: "<...> а поза тим – ще кілька завдань" [6, 69].

На якусь таємничу місію, окрім нецікавого опису маршруту й побачених краєвидів на кордоні "Казакстану" з Китаєм, натякає не менш таємничий автор А. Б – в, приховуючи навіть своє прізвище [2]. Іван Багмут, учасник експедиції до Хан-Тенґрі під керівництвом Михайла Погребецького 1929 р. [1], також згадує про військово-топографічні й додаткові розвідницькі завдання. Щоправда, усе це мандрівки теренами СРСР, лише із "загляданням" через кордон Союзу. А от Леонід Недоля здійснював таємну місію за межами країни в Хіні, тобто в Китаї.

Книжка Леоніда Недолі має промовисту назву – "Жовті брати: Крізь Хіну" [9]. Леонід (а кажуть, що насправді Лук'ян) Гончаренко, який узяв собі українізований псевдонім Недоля, поєднував в Одесі й Москві російськомовну футуристичну творчість з революційною червоною діяльністю [7], пізніше став працівником ДПУ. Саме він, начальник політвідділу військ ОДПУ Московського гарнізону, був навіть серед числа високопосадовців, які за вказівкою Ф. Дзержинського розробили статут і стали засновниками спортивного товариства "Динамо" [14]. А от чому в кінці 1920-х років Леонід Недоля опинився у Владивостоці, невідомо. Можна припустити, що не в приватних справах, на екскурсії чи відпочинку. Звідти він добирався в європейську частину Росії, й ось про цю поїздку й написав уже згадану книжку нарисів. Оповіді не мали художньої цінності, напевно, через це книжку друкували в УСРР і в українському перекладі. Припускаю, що автор "наполегливо" використав свої зв'язки і вплив для проштовхування "Жовтих братів" до друку в Харкові.

Леонід Недоля не пояснює з якою метою вирушив до Шанхаю. Мовляв, раптом звідти щось ітиме до Одеси. Службова діяльність оповідача змушує, однак, думати, що до цієї поїздки спонукали "виробничі" потреби. Бо, щойно прибувши в Шанхай, Недоля з дружиною потрапляє до радянського консула, повідомляючи про їхню зустріч зразу ж біля трапу пароплава таке: "<...> все це було заздалегідь організовано" [9, 34]. Далі автомобіль везе сім'ю Недолі в приміщення консульства. Можна було б припустити, що це обов'язкова тоді для радянських громадян за кордоном процедура реєстрації в консульстві чи посольстві, проте Недолі й поселяються в дипломатичній установі та проводять там кілька днів.

Відсутність морського транспорту до Одеси оповідач пояснює те, чому вони з дружиною наважуються на ризиковану поїздку залізницею через Китай, тобто мандруватимуть кількома анклавними із різною владою і засиллям російсько-української еміграції до Амуру. Але такі петлі – з Владивостока до Шанхаю і потім довгий шлях у бік Амуру, куди легше було добратися з того ж таки Владивостока, – видаються щонайменше дивними. Винахідливість,

уміння збрехати, зберігати самовладання, притаманні як Леоніду Недолі, так і його дружині, свідчать про те, що й вона, швидше за все, теж була співробітницею ДПУ. У книжці про це нічого не повідомлено, але є підстави припускати, що під час довгих зупинок сімейство мало якісь таємні зустрічі зі "своїми" людьми, хоча для ствердження цього немає однозначних доказів.

Оскільки Леонід Недоля та його дружина були працівниками ДПУ, то нічого дивного в їхній шпигунській діяльності нема. А що ж із письменниками-мандрівниками, які набираються вражень за кордоном, переповнюються образами майбутніх творів, знайомляться зі здобутками іноземних культур? Щодо їх шпигунства теж закрадаються підозри, і натяки чи обмовки про це час від часу зринають у їхніх текстах. Звернемося хоч би до "Чобота Європи" С. Голованівського.

Певний час поет-мандрівник відтворює побачене лише з облавку вантажного пароплава, який перевозить готові дошки італійським підприємцям у кілька портів. Після короткого опису перебування оповідача в компанії інших членів екіпажу на Сицилії йде розповідь про сільськогосподарський страйк та його придушення. Письменник навряд чи міг бути свідком цих подій. Можливо, підпільна комуністична преса надала йому інформацію або ж оповідь з'явилася внаслідок прямого контакту з кимось із місцевих комуністів. Перебування в Неаполі, Помпеях, Генуї так чи так відтворено майже завжди з позицій класового підходу, що було загалом звичним для всієї тогочасної радянської літератури, зокрема й мандрівної. Та в тому ж Неаполі нібито "випадково" з'являється новий персонаж і новий поворот дії.

На зустріч із радянськими матросами, іншими членами екіпажу напрошується якийсь російськомовний болгарин, із метою конспірації його називають Джованні. Він виявляється болгарським комуністом, котрий переховується в Італії. Зустріч і справді могла би бути випадковою, якби після цього оповідач аж занадто часто не зустрічався з Джованні вже за межами судна, а в Неаполі напівтаємно провадив довгі бесіди. Відомо, що радянські спецслужби дуже активно працювали в Болгарії (один із радянських агентів перебіг був на інший бік, за що його ДПУ знищило), навіть організовували вибухи у громадських спорудах, відтак напрошуються підозри про інструктування чи фінансування болгар-комуністів в Італії.

Освічений письменник, очевидно, був найкращим способом передачі секретної інформації: він міг добре все запам'ятати, тож не потрібно було передавати жодних нотаток чи інших повідомлень. У разі ж його викриття можна завжди було прикинутися дурником, що захотів побачити світ, набратися закордонних вражень, тому не вигадав нічого кращого, як дешево поїхати на вантажному судні. Перебування в радянському консульстві в Генуї з доконечною потребою зустрітися з консулом, хоча "томпівці" й консульські працівники двічі розминулися в дорозі, теж схоже на форму передачі усних повідомлень і розпоряджень.

Щодо болгар, то сюди ж можна додати "випадкові" зустрічі з ними вже у Чехії Олеса Досвітнього та інших членів радянської мандрівної делегації. Як і з іншими "прогресивними" політичними діячами й письменниками в Німеччині та Чехії [5].

Мабуть, Голованівський-офіцер був не одним таким підозрілим пасажиром на судні "Томп", про що свідчить наступний епізод. Важко собі уявити відлучення будь-якого члена екіпажу із судна без узгодження з командуванням. Зрозуміло, коли матрос виходить у місто, у порту якого стоїть судно. Повинна бути дуже вагома причина, щоби людина відлучилася з Порто-Мауріціо до Савони, тобто приблизно за 80 кілометрів, хоча зовсім поруч, за 30 кілометрів, славетне

Сан-Ремо, отже, туристичні спонуки мало ймовірні. Натомість керівництво "Томпа" абсолютно спокійно сприймає повідомлення італійських поліціантів, які приводять члена екіпажу, констатуючи, що "ваш матрос хотів їхати до Савони" [13, 825]. Не офіцер, не член командування, а звичайний нібито матрос... Залишається ставити три крапки.

Ми вже згадували про довгий маршрут В. Поліщука ("Рейд у Скандинавію"). Якщо глянути на мапу, то з'ясується, що шлях цей ще й петлястий. Наприклад, чим пояснити віддалену поїздку в Кобленц ледь не на один день? Оповідач нічого не повідомляє про якісь зустрічі чи конкретне бажання щось побачити. Ностальгія за містом, де був перед цим? Якщо зупинку в Дубно можна пояснити бажанням відвідати малу батьківщину, то для чого було робити перед цим гак до Львова? Кого і для чого бачив Поліщук у Дубні, залишається якраз більшою загадкою, бо про Львів проривається чимало побіжної інформації. Оповідач кілька раз відвідує радянське консульство й спілкується поза його межами з віце-консулом тов. Григор'євим. У ті часи офіційна поїздка за кордон вимагала відвідання консульських установ ("треба, як і в інших державах, з'явитись у своєму повпредстві" [13, 575]), але ж не кілька разів. Отже, підозра в усній передачі важливої інформації, коли не було захищених каналів зв'язку, лише посилюється.

У Львові письменник зустрічався також із митцями різного спрямування. Переважно один-два рази в кав'ярнях чи інших публічних зібраннях. Виняток становлять художник Олекса Новаківський, у майстерню до якого кілька разів заходить Поліщук, і співробітники прокомуністичних "Вікон". Спочатку оповідач пише, що зустріч була нібито випадковою: "<...> мав нагоду зустрітись випадково з редакцією "Вікон" <...>" [13, 484]. Через сторінку, однак, дізнаємося, що "отже, Козланюк і Тудор зустрілися мені кілька разів" [13, 486]. Зустріч із Владиславом Броневським у Варшаві можна пояснити цікавістю до його творчості. Але чому лише з ним і до того ж так довго? Після цього вже не дуже вражає довгий опис перебування в "нашому посольстві" у Варшаві, хоча для чого так докладно описувати рутинну процедуру відзначення в дипломатичній установі? І чому відбуваються зустрічі з провідними працівниками цих установ?

Найбільше питань у цьому сенсі викликають відвідини радянського посольства в Осло й зустрічі з О. Коллонтай, тобто з послом, а не консулом чи іншим клерком посольства-консульства. До неї у В. Поліщука є лист від самого "уповнаркомзаксправ УСРР" (уповноваженого народного комісаріату закордонних справ). Мабуть, у листі нічого зайвого, але вражає рівень проведів хай і визначного, але всього лише письменника за кордон. Згодом з'ясовується через авторську обмовку, що таких зустрічей із послом Коллонтай було кілька ("В один з обідів Олександра Михайлівна запитує всіх <...>" [13, 625]). Деякі працівники "повпредства" не викликають авторських симпатій, як от "т. Ріхтер", який "побував свого часу і на Україні" й заявляє: "А, ето ві там разводіте шовінізм, а? Ётхі українці – оні всегда чего-то хотят..." [13, 580]. Показова ремарка оповідача: "Як вам подобається уявлення про радянських українців як про людей, що вічно чогось хочуть?" [13, 580]. І вже зовсім дивно, що "звичайний" письменник, анітрохи не вагаючись, раптом ініціює в Бергені переговори з власником сардинної фабрики про закупівлю для СРСР його продукції [13, 669]! Зате не дивно, що В. Поліщук зловтішається над тим, як фінські митники в Або (Турку) прискіпливо переривають його речі, не розуміючи, що все найважливіше письменник увіз і вивіз у голові [13, 691].

Певна інтрига була й у "Щоденнику кількох міст" Костя Котка, і він лише підігрівав її в нарисах. Спочатку з його розповіді можна було подумати, що він має інтимний зв'язок із дружиною турка (розділ "Два епізоди з Лі-ханум").

З метою конспірації автор приховує, у якому саме місті він зустрічався з нею, й називає її Лі-ханум, котре не має нічого спільного зі справжнім іменем молодої жінки. Удруге оповідач зустрічається з нею в кварталі повій, де має побачитися з якимось чоловіком. Пізніше котрийсь із турків, прийнявши Лі-ханум і автора твору за коханців, вимагає гроші за збереження таємниці. Також Лі-ханум повідомляє щось і про "товаришів", яких колись у цьому районі розшукувала.

З "випадкової" розмови незнайомців на пароплаві, що йшов уже з Туреччини до Одеси, оповідач дізнався про факти, які розвіяли двозначність ситуації щодо Лі-ханум і нього самого. Вона не туркеня (про що було відомо раніше), а уродженка російських Кром, випускниця Інституту народів Сходу, де вийшла заміж за "турецького політемігранта". Приїхавши працювати за фахом (вивчала "Близький Схід"), жінка змушена приховувати шлюб із політичним опозиціонером (мабуть, комуністом), щоби не "притягати собою увагу поліції до нього" [8, 97], а тому зустрічається з ним із дотриманням усіх правил конспірації. Щоправда, доводиться припускати, що зустрічі Котка з Лі-ханум теж не були випадковими, а мали характер обміну інформацією.

Звичайно, жоден із письменників-мандрівників закордонами не міг написати відверто про свої таємні завдання за межами СРСР. Понад те літератори змушені були це приховувати. Тому натяки на таємну місію, хай і побіжну, які мимоволі прориваються в тексти, дають чимало підстав припускати розвідувально-шпигунські завдання, поставлені перед мандрівниками. Швидше за все йшлося про усну передачу інформації й таке ж вивезення відомостей з-за кордону. Якщо врахувати латентні обмовки й натяки майже в кожній книжці мандрівних нарисів про перебування за кордоном, то підстав для таких висновків матимемо ще більше.

Зрештою, шпигування літераторів – не новий, давно добре знаний історикам і літературознавцям факт [4]. Попри загальновідомість такого явища, воно сприймалося як екстраординарне й швидше виняткове. Коли ж говорити про українських митців міжвоєнного двадцятиріччя, то складається враження, що для них шпигування було ледь не тотальним, обов'язковою передумовою виїзду за кордон. Чим керувалися письменники, сказати важко. Мабуть, це був симбіоз різних спонук: бажання будь-що потрапити за кордон і пристойно там провести час; ідеологічні переконання; кар'єрний ріст, ширший друк власних творів; компроміс із владою, щоби уникнути переслідувань себе і рідних в УСРР, тощо.

Що використання всіх і вся в розвідницько-пропагандистсько-шпигунських цілях було загальноприйнятою практикою, переконує й автобіографічний роман Олеся Досвітнього "Нас було троє", у якому відтворено історію відправки письменника з дружиною та Іваном Куликом без жодної підготовки вести пропагандистсько-підривну діяльність проти поляків у Західній Україні на початку 1920-х років. Можна пригадати і Віктора Петрова, і Миколу Глуценка, і багатьох інших.

Виникає питання, чи факт шпигування митців впливав на їхню творчість? Припускаю, що так. У крайньому разі, намагання письменників 1920 – 1930-х років постійно будувати контраст між прекрасним "нашим" і негативним "їхнім" світами не сприймаю лише породженням вимог Головліту. Навіть таємна місія та, як наслідок, перейнятість нею, прагнення уникнути когнітивного дисонансу спонукали вірити в її потрібність, а отже, чітко розставляти акценти, щоби не залишалося сумнівів у читачів і, головне, у себе. Відтак акцентування на тому, що будь-яка країна "панування капіталу" – це "країна контрастів", стало загальним місцем кожної без винятку книжки мандрівних

нарисів про закордон, хоча найчастіше не спиралося на особисті розмови чи спостереження.

Показовим у цьому сенсі є "Рейд у Скандінавію" В. Поліщука. До певного моменту складається враження, що Норвегія – країна гармонійного інтелектуального, духовного й фізичного розвитку, де все продумано до дрібниць із турботою про людину. Та автор вчасно захопився: а де ж викриття жорстокого світу капіталу? І тому з'являються кілька підрозділів про робітничі квартали в Бергені – досить пристойні, якщо неупереджено відтворити написане Поліщуком, але письменник усіяло нагнітає негативні емоції, переконує в бездоглядності дітей, їх анемічності через недостатнє перебування на сонці тощо. Потім так само переконує у виснаженні бергенських робітників, у важких умовах їх праці (хоча перед тим повідомляв, що норвежці працюють менше, у кращих умовах, ніж харківські робітники), у хворобливості старих людей. І всі вони попри те довго й активно живуть. Складається враження, що письменник переконує не лише читачів, а й самого себе в перевагах радянського стибу буття над норвезьким.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут І. Подорож до Небесних гір: нотатки туриста до Центрального Тієнь-Шану. – Харків – Дніпропетровське: ДВУ, 1930. – 96 с.
2. Б – в А. По Казакстанському Алтаю: дорожні нариси. – Харків: Військове видавництво "На варті", 1933. – 116 с.
3. Василь М. Мандрівний нарис як жанр. Періоди його розквіту в українській літературі // У пошуках істини: зб. на пошану професора Володимира Антофійчука. – Чернівці – Дрогобич: Посвіт, 2015. – С. 234–250.
4. Глозов О. Конан Дойл з Острога // *Studia methodologica*. – 2016. – № 42. – С. 103–107.
5. Досвітний О. Нотатки мандрівника. – Харків: Книгоспілка, 1929. – 127 с.
6. Засипка Т., Мурзіков П. До верховин Ельбруса: нариси. – Харків: Література і мистецтво, 1934. – 108 с.
7. Кирсанов С. Черноморские футуристы: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/3284.html> 09.03.2019
8. Котко К. Щоденник кількох міст. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 190 с.
9. Недоля Л. Жовті брати: Крізь Хіну / Передмова М. Новицького. – Харків: ДВУ, 1930. – 101 с.
10. Поліщук В. Рейд у Скандінавію. – Харків: Рух, 1931. – 271 с.
11. Полювання на "Вальдшнепа". Розсекречений Микола Хвильовий: наук.-документ. видання / Упоряд. Ю. Шаповал. – Київ: Темпора, 2009. – 296 с.
12. Саїд Е. Культура й імперіалізм. – Київ: Критика, 2007. – 608 с.
13. Шляхи під сонцем: репортаж 20-х років. – Київ: Темпора, 2016. – 860 с.
14. Юність "Динамо" // *Огонек*. – 1973. – № 16. – С. 29.

Отримано 13 квітня 2019 р.

м. Київ

Передплатуйте

СЛОВО *i* ЧАС

– єдиний академічний

літературознавчий журнал

про українську та світову літературу.

Передплатний індекс – 74423.

Електронний варіант

на Web-сторінці за адресою:

<http://sich.ilnan.gov.ua>

